
חוות-דעת אקאדמיות על היהודים ועל עסקיהם בגרמניה

ר. פ. ארונשטיין

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. (תשרי-טבת תש"ז), pp. 24-36

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70062604>

Accessed: 15/11/2011 03:22

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

חוות-דעת אקאדמיות על היהודים ועל עסקיהם בגרמניה

א

הוויכוח החריף על ספרי היהודים ואמונתם, שנתחולל על סף העת החדשה – ויכוח פֶּרְקוֹרְן־רֵיכְלִין – בישר שינויים גדולים במחשבת אירופה ובסדרי שלטונה ואפשר לראות בו אחד הסימנים הראשונים של הרפורמאציה¹. הכנסיה הקתולית האיקומינית כבר התחילה להתפורר, קרנה ירדה, והאחדות הרעיונית והחברתית של אירופה הנוצרית, ה־corpus christianum, נדחתה על ידי המדינה הלאומית והכנסיה העממית-הלאומית, אשר לבשה בגרמניה את הצורה של *cuius regio eius religio*. "הכלליות נסוגה; על בסיסה קמה היבדלות חדשה במשמעות נעלה יותר. עד עתה הכריע היסוד הכנסייתי את הלאומים, והנה עלו, בשינוי-פנים אך שוב נבדלים, בדרך חדשה"². התנאים הכלכליים החדשים, תחיית המדע הקלאסי והכרה פילוסופית אחרת שינו את פני העולם האירופי ואת מעמד היהודים בתוכו. המצב המשפטי של יהודי גרמניה השתנה לרעה בה במידה שכוחו האבסולוטי של הקיסר ירד, מחמת המלחמות הפנימיות ומחמת היאבקותו עם הכנסיה, אשר בהן ניסה לשמור על עציונותו כלפי נסיכי גרמניה הפורשים וכלפי שלטון רומא; אף תמך בחשאי בכוחות הפרוטסטנטים³. עד עתה היתה רווחת דעה אחרת על מעמדו של היהודי בעולם הנוצרי – דעת הכנסיה ואבותיה, שייחדו ליהודי את מקומו בתוך "מדינת האלהים" עלי אדמות, ולדעה זו ניתן גם בטוי חוקי-חילוני בתקנות ובגזירות השונות, ואילו עכשיו נסערו הרוחות בקשר למעמד היהודים ולזכויותיהם. מנהיגי הדור הרוחניים, האוניברסיטאות בכללן ופרופסורים בעלי שם כשעצמם, היו נדרשים מדי פעם בפעם לחוות דעתם בענינים אלה, ולא קל היה להם למצוא את הדרך הרצויה.

היהודים היו בראש ובראשונה גורם כלכלי, והיו מתקבלים במדינה זו או אחרת מתוך שיקולים כלכליים גרידא⁴. כל עוד היה המשטר הרעיוני והחברתי אחיד, נהגו כלפיהם פחות או יותר מתוך תיאום כללי וגם דרך שיגרה: קבלת היהודים, גירושם, והיתר שיבתם תמורת מסים גבוהים. משנראו סימני הפירוד, הורע מצבם עד מאוד. "אם מעמדם [של היהודים] בארצות הגרמניות היה כל הזמן, מאז מסעי-הצלב, בלתי-בטוח, הרי רק בסוף ימיהם הביניים נהיו אותם היהודים הנצחיים, הנדים בלי מנוח ממקום למקום ואינם מוצאים כמעט שום מקום לשיבה של קבע"⁵. עתה פרץ בגרמניה הוויכוח בענין היהודים, והמומחים נדרשו לנקוט עמדה, מבחינה מדעית ודתית, בוויכוח הגדול שהתפשט ונעשה לענין של הנצרות כולה. מכאן עמדו שומרי המסורת הדתית, האוניברסיטאות הקתוליות, ומכאן – ההומאניסט הגדול, שוחר האמת, יוהאנס רויכלין, שהיה סמל לאומץ-לב ולהשקפה דתית חפשית.

(1) גרץ, *Geschichte der Juden*, IX (מהדורה ד'), עמ' 64.

(2) ראנקה, *Die römischen Päpste* (הוצ' פאידון), עמ' 31.

(3) ראנקה, שם, 62, 63. – מאידך היו גם האפיפיורים מעונינים במקרים מסויימים בחיזוק הכוחות

הפרוטסטנטיים נגד הקיסר. עיי' ש עמ' 82–83.

(4) *Die Juden in Deutschland während des Mittelalters*: Stobbe (4 עמ' 24 ואילך, עמ' 206

חצ' 23; אלבוגן, בתוך *Germania Judaica*, עמ' XXXVIII.

(5) שטובה, 193; עי' גם גרץ, IX, 44 ואילך.

ביוֹלִי 1510 שאֵל הקיסר מאקסימיליאן לְדַעַתם שֶׁל שְׁלוֹשֶׁה אישים, ביניהם רויכְלִין, וארבע אוניברסיטאות גרמניות. דעות האוניברסיטאות הקאתוליות שהיו כְּעֵין מוסדות כנסיה ונתונים לַהֲשַׁגְחָתָהּ היו ברורות מראש: החרמת ספרי התלמוד ושמד! אחת הדרכים לַהֲעַבְרָתָם השיטתית של היהודים עַל דָּתָם ראו באיסור המוחלט שֶׁל עֶסְקֵי הריבית ובקשר לַכֵּךְ פתיחת מקצועות חדשים בפני היהודים. וכך כתוב בחוֹת־הדעת של מיינץ⁶: Tandem inter alia Judaeorum conversionem impediencia illud cognoscitur non esse minimum, quod impune permittuntur usurariam exercere praavitatem, et ab artibus, operationibus et laboribus licitis prohibentur, vel saltem ad illas non permittantur. Maxime pro republica Romana et Christiana videretur expedire et plurimorum Judaeorum conversionem promovere, si ab usura tanquam a re licita prohibiti ad alias artes, operationes et labores saltem licitas admitterentur. הצעה זו שאינה מכילה רק את האיסור שֶׁל עֶסְקֵי הריבית, אלא גם צד חיובי, פיתוח האומנות והמלאכה בין היהודים, כדי לסגלם לַחַיִּים כְּלָכְלִיִּים נורמאליים, מעידה, עַל אֵף השֶׁצֶף-קֶצֶף שבדברי הפאקולטה — עַל נבטים ראשונים שֶׁל הכרה חדשה.

אמנם אין זו הפעם הראשונה שצצה הצעה כזאת. אותם הדברים אנו מוצאים כבר בסוף המאה הי"ד אצל Henricus de Hassia (היינריך לִבִּית לִנְגִּשְׁטִין מְהֶסֶן), ששימש פרופיסור בפאריס ובווינה, בספרו Tractatus de contractibus et de origine censuum. יתכן מאד, כי ספרו של הנריקוס די האסיה השפיע עַל הפרופיסורים במיינץ. אף כי דה האסיה שנא את עם ישראל, חשב לַנְכוֹן לַהֲחֻזֵּק את היהודים בתור laboratores ולא בתור מלווים-ברִיבִית וראה צורך לַהֲרִשׁוֹת לָהֶם את ההתעסקות בעבודה חקלאית, מלאכה ומסחר בין הנוצרים. דבר זה לא רק ימנע, לְדַעַתוֹ, בעד רדיפות היהודים, אלא גם יקרבם לַנְצֻרוֹת, ונוסף לזה יהא לַתּוֹעֵלָת לַנוֹצְרִים⁷. ההשקפה עַל העבודה כעל מכשיר חינוכי רווחת במחשבת הכנסיה הקאתולית. הנוצרים ראו בה "תולדה של החטא הראשון ועונש עַל חטא"⁸. נזירים ועניים הוכרחו לַעֲבֹד. אף היו מעריכים את העבודה "כאמצעי חינוכי לַפְּכֻחֹת, לַחֲרִיצוֹת וּלְהַרְחַק גורמים חשודים". ומכאן מסתברת — אמנם בשינוי-מה ברוח הרעיונות החדשים הפורצים ועולים — אותה העמדה כלפי היהודים.

זמן קצר לאחר הוויכוח שהשתפך לִזְרֵם המרידה בכנסיה, בעצם ימי המלחמה הדתית, נחקקה עוד הפעם חוקה כללית לכל יהודי גרמניה ובה אותן ההצעות. איני יכול לראות בחוקת 1530 צד שלילי בלבד. אמנם בראש ובראשונה היא מגנה בחריפות יתירה את הנשך ונוטלת מן היהודים נושכי הנשך כל חסות בתוך הממלכה הקדושה, אך היא מוסיפה: "אולם כדי שתהיה להם בכך זאת פרנסה, עַל המוכן לסבול אצל יהודים לַהֲחֻזֵּקם באופן שיימנעו מנשך נשך ומקניות נשך אסורות, ויתפרנסו ממלאכה הוגנת ומעבודת כפיים, כפי שכל רשות תראה ותחשוב לַמוֹעִיל ולַאֲפֻשְׁרֵי ביותר לַנְּתִינָה ולַתּוֹעֵלָת הציבור..."⁹ נדמה לי, שלא כדעת פיללִכְנֶפֶלד¹⁰, כי ר' יוסף איש רוסייה הצליח להמתיק את הדין, ותקנות היהודים שנחחמו

(6) השווה: גרץ, IX, ציון ב', L. Geiger, Johann Reuchlin, Sein Leben und seine Werke,

לייפציג 1871, עמ' 234 ואילך.

(7) מיגן 1874, Wilhelm Roscher, Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland,

עמ' 20.

(8) Emil Troeltsch, Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, 1912,

(הדפסה חדשה 1919), עמ' 118.

(9) שטובה, עמ' 109. (10) Rabbi Josel von Rosheim, 1898, עמ' 30.

ב־17 בנובמבר 1530 והחוקה הממלכתית מן ה־19 לחודש היו פרי משא ומתן ממושך. החידוש הוא בכך שאיסור הנשך אינו מיוסד כאן על החוק הקאנוני אלא על מחשבה כלכלית ומדינית. אותה מחשבה הביע שנים מספר לפני כן ההומאניסט וההיסטוריון הידוע, שהצטיין אף כפדגוג, יעקב וימפלִינג (1450-1528 Wimpheling). בספרו Agatharchia (1498), שנועד לשמש מעין אספקלריה לנסיכים ומורה־דרך למעשיהם, הוא דן בפרק מיוחד (De usurariis etiam Judaeis froneratoribus non admittendis) על הגורמים הכלכליים והחברתיים בלבד ואינו מזכיר את איסור הרבית הקאנוני¹¹. כדאי להעיר, שווימפלִינג היה ההומאניסט הגרמני הראשון, אשר למד רק באוניברסיטאות גרמניות ובא מן החוק הקאנוני לתיאולוגיה. השפעתו המדינית והחינוכית היתה גדולה למדי בכל חוגי ההומאניסטים. התקנות הנ"ל מבטלות במקצת את חוקי הרייך, וההצעה החיובית הכלולה בהן "רוצה לאפשר ליהודים את הפרנסה העירונית"¹² — אולי בעקבות מחשבותיהם של וימפלִינג ושל הפרופיסורים במיינץ. אכן, למעשה לא נודעה חשיבות רבה לחוקי הממלכה ולתיקונה בתקופת התפוררותה¹³.

ב

הצעות אלה הוצעו בעוד העולם הקאוחלי שלם, אם כי הכנסיה כבר התחילה מתמוטטת. אצל הפרוטסטנטים הראשונים אין להבחין עמדה אחידה כלפי היהודים¹⁴. השקפותיו של לותר על עמנו והתמורות שחלו בהן ידועות כולל¹⁵. השפעתן היתה גדולה; אף על פי כן לא הלכו כל המנהיגים הפרוטסטנטים בדרכיו, ורבים דעתם לא היתה נוחה משפיכת כל חמתו על היהודים.

מעכשיו עברו היהודים יותר ויותר מרשות הקיסר לרשות הנסיכים הגרמניים השונים, ולא נשארה בידי הקיסר כל השפעה על הנעשה במדינות הטריטוריאליזם. הלכו ונתרבו מקורות ההכנסה של אדוני המדינות השונות, כגון מכס, מטבעות, חסות היהודים וכו', לפעמים בהסכמתו המפורשת של הקיסר, לפעמים בלא דין ודברים¹⁶. דוקא לאחר הפקעתם של נכסי הכנסיה הקאוחלית במדינות הפרוטסטנטיות ואחר חבלי לידה ראשונים ניסו הנסיכים לחזק את מעמדם כנגד שלטון הקיסר וכנגד הכוחות הצנטריפוגאליים המעמדיים שבתוך המדינות גם יחד. צורת השלטון נשתנתה באופייה ובמבנה החברתי. לא זו בלבד

(11) רוֹסֶר, עמ' 36 ואילך.

(12) שטובה, עמ' 109.

(13) השווה: Georg Wilhelm Böhmer, Gleichstellung der Juden mit den christlichen Staatsbürgern nach ihrer Möglichkeit und Wichtigkeit in geschichtlichen Beispielen gezeigt, גטינגן 1833, עמ' 16 ואילך.

(14) הקונטרס הקטן של הכומר הפרוטסטנטי אנדריאס אוסיאנדר, המגן על היהודים מפני עלילת־הדם, מצטיין גם בבקאות רבה בעניני היהדות — על כן ייחסו למחבר מוצא יהודי (ע' PRE, ערך אוסיאנדר) — וגם בשכלו החריף והישר. רבות מטענותיו של אוסיאנדר חורגות לגמרי ממסגרת הוויכוח של ימי־הביניים ובסיסן חדש. אין כאן המקום לדון על הספר, מאחר שהוא מוקדש לבירור בעיה אחת ואינו נזקק לשאלות כלליות או כלכליות. עיין עליו במבוא של מוריץ שטרן לגוף הקונטרס (1893) וכן גם: Heinrich Heidenheimer, Zur

Beurteilung der Juden vom XV bis XIX Jahrhundert, MGWJ 1903, 23.

(15) עיין: Reinhold Lewin, Luthers Stellung zur den Juden; Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Reformationszeitalters. 1911.

Fritz Harting, Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur 16

Gegenwart 1933 (מהדורה רביעית) עמ' 32.

שהכנסיה בוטלה, אלא שצמח גם כוח חזק וחדש — המדינה הפרוטסטנטית, שירשה את תפקידי הכנסיה; וממילא נודע באותה מדינה גם לבעית היהודים גון אחר. "יש להתחשב במה ששוכחים עכשיו לעתים קרובות, כי הרפורמאציה, יותר משהיא ביטול השלטון של הכנסיה על החיים בכלל, הרי היא החלפת צורתו הקודמת של אותו שלטון באחרת. והדברים אמורים בהחלפתו של שלטון, שהיה נוח מאוד, למעשה מורגש מעט, ובבחינות הרבה קיים עוד כמעט רק להלכה, בהסדר טרחני ורציני לאין שיעור של כל הליכות החיים, החודר, במלוא המידה שאפשר לדמות, לכל התחומים של חיי הפרט והכלל"¹⁷. בהמשך דברינו נראה עד כמה ניסה אדון הארץ לנהוג בענין היהודים על פי שיקול דעתו, מבלי להתחשב ביתר כוחות מדינתו, ואפילו בכנסיה. משויתרה הכנסיה "האיוואנגלית" על השלטון הממשי בעולם הזה "נשאר רק אדון הארץ והכוח הפוליטי, העוסק גם ממיילא, לפי תפקידו, בענינים טכניים-משפטיים, והמחוייב לגמול לכנסיה את החסד הזה בתור חברה החשוב ביותר, בתור "membrum praecipuum"¹⁸. הכנסיה שומרת על עצמה ועל חבריה שהם נתיניה היא. רושר¹⁹ צודק בראותו בלותר "אחד המבשרים החשובים ביותר של המונארכיה האבסולוטית, ששלטה בשתי מאות-השנים הבאות". מעמד זה של המדינה ושל הנסיך חשוב להכנת מצבו החדש של היהודי במדינות אלו, ובתחילת המשטר המרקאנטייליסטי נגלית שוב חשיבותו הכלכלית. אבל אדוני הארץ טרם הגיעו לכדי הסתייעות ביהודי, מבלי להיוועץ תחילה עם באי-כוח הכנסיה החדשה. הכמרים הפרוטסטנטיים הראשונים שחונכו כולם, כמו רבם, על יסודות הכנסיה הקאטולית, היו תלויים בדעת הציבור שנשא אותם, ודוקא בשעה שבטלו כמה וכמה אמונות, ואליים שונים הורדו מעל כנם, לא יכלו ולא רצו פרוטסטנטים רבים לוותר על העקרון של שנאת ישראל, שגדלה עוד בתוך האוירה הדתית המתוחה²⁰. בעוד שנסיך זה או אחר ראה ביהודי מכשיר כלכלי חשוב, ניסתה כנסית המדינה הפרוטסטנטית לראות בו, בעקבות כתביו האחרונים של לוותר, את השעיר לעזאזל. כי בתוך הכנסיה החדשה פעלו אותם הכוחות המעמדיים, שהחגגו לשלטונו החילוני של אדון הארץ²¹. בעיה מדינית-דתית זו נדונה במדינת הֶסֶן²² והתערב בכך בעיקר הרפורמאטור מארטין בּוֹצֶר (1491 — 1554), ממקורביו של לוותר²³.

הלֵאָנְדֶּגְרַאֶף פִּילִיפּ נְדִיב־הֶלֶב (1509 — 1567) נחשב, החל משנת 1525, לאחד הלוחמים האמיצים ביותר למען הפרוטסטנטיות בגרמניה ויחד עם דוכס־הברירה מסאכסן עמד בראש כל איגודי הנסיכים הפרוטסטנטים. לאחר תקנות, שניתנו ברוח שנאת-ישראל המקובלת, פרסם פיליפ, בשנת 1532, אגרת-חסות כללית, לשש שנים, שהושפעה בודאי

Max Weber, Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Gesam- 17
melte Aufsätze zur Religionssoziologie I, 1920, 20).

18 Troeltsch, עמ' 516.

19 בספרו הנ"ל, עמ' 66.

20 "אמנם עמדת אדון-הארץ ויועציו כלפי היהודים השפיעה בימי הרפורמאציה ברוח של שנאת ישראל

על הלך-הרוח הדתי הגובר". בער, Das Protokollbuch der Landjudenschaft des Herzogtums Kleve, 1922, עמ' 10-11.

Emil Sehling, Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung 1914 (Meisters 21

Grundriss II 8, עמ' 20).

22 גם כסאכסן ובבראנדנבורג וכו' דנו על שאלת היהודים, אך בלי העמקה עיונית.

23 השווה על כל הפרשה; רובנוב, דברי ימי עם עולם, VI, עמ' 113 — 115; וביחוד: S. Salfeld,

Die Judenpolitik Philipps des Grossmüthigen, 1904.

מכתבי לותר הראשונים וממהלך המחשבות הכללי. אך כתום שש השנים, בשנת 1538, הוצעו הצעות בנוגע למעמד היהודים, שלא הכילו שום חידושים.²⁴ העיקרים הכלכליים הכלולים בהן דרשו הגנה על האיגודים המקצועיים ואיסור ה"נשך היהודי". בעוד שקודם לכן היו היהודים אנוסים להקשיב לדרשותיהם של מטיפים קאטוליים, נאנסו עתה להקשיב לדרשותיהם של הפרוטסטנטים; ולשם הגנה על הדת הצעירה אף אסרו כל ויכוח דתי. על היהודים רצו להטיף את העבודה הקשה והמפרכת ביותר והלכו בכך בדרכי לותר. בקונטרסו "על היהודים ועל שקריהם" (1543), הוא כותב בהצעה השביעית: "צריכים לתת בידי היהודים והיהודיות הצעירים והחזקים מִתְּבוּט, גִּרְזֵן, מארופה, את, פֶּלֶךְ, כישור, שיאכלו את לחמם בזיעת אפיהם, כמו שהוטל על בני אדם. כי לא טוב, שהם יניחו לנו, לגויים הארורים, לעבוד בזיעת אפינו, והם, האנשים הקדושים, יאכלו את הכל מאחורי התנור בימי עצלותם ויתפארו בחטאם, כי הם אדוני הנוצרים בעזרת זיעתנו"; כי צריך לעקור את העצלות מגופם. על-אודות העבודה סבר לותר כקודמיו בכנסיה הקאטולית. טרֶזֶטש אמר על כך: "העבודה על כל עמלה ודאגותיה היא בעצם כנגד הטבע. אלהים טמן את ברכתו בפרינו של הטבע ובמתכות ההרים לשם קבלה מלאת תודה וענוה; לא הרבו לחשוב על תנאי העבודה והטכניקה ליצירת האוצרות. אם אלהים קשר עתה בכל זאת ברכישת האוצרות האלה את העבודה, הרי נעשה הדבר מסיבות חינוכיות כלפי האדם שנעשה חוטא. העבודה היא *remedium peccati* כמו המדינה והנשואין. היא שייכת לחוק הטבע היחסי של מצב-החטא ומשמשת כאן כעונש ומוסר. הנה נודעת לה אפוא בעיקר חשיבות אסקטית" (עמ' 572).

הלאנדגראף פיליפ שלח את ההצעות האלה לבוצר ולשלושה כמרים פרוטסטאנטיים אחרים וביקש מהם לחוות דעתם. בדיון עליהן אנו רואים את חות-הדעת המעשית הראשונה של מנהיגי הדת החדשה על שאלת היהודים באחת ממדינות גרמניה. מארטין בוצר חונך במיסדר הדומיניקאנים דוקא באותו זמן שנלחמו ברויכלין והגנו על פֶּפֶרְקורן. גם בהיותו לאחד המנהיגים הרוחניים רבי-ההשפעה בחיי המדינות הפרוטסטאנטיות נשאר יחסו של בוצר אל היהודים כשל הדומיניקאנים. הטוב ביותר – הוא אומר בחות-דעתו – היה לגרש את היהודים לחלוטין. ואם מניחים ליהודים להשאר במדינה, מן ההכרח להגביל מאוד את זכויותיהם ולהרחיקם מכל מסחר הגון. אין הוא מתנגד להחרים את כספי היהודים ולתתם לעניים. הוא סבור שמוטב ללוותם מן היהודים ולהלוותם לעניים בריבית של חמשה אחוז למאה. התקוה להשפיע על היהודים שימירו את דתם, מפעמת עדיין את ההצעות האלה – רק חדשים מספר לפני כן ביקר בוצר בוויטנברג, כדי להיוועץ עם לותר. פיליפ לא שמע להצעות אלו, כי חשבן ל"צרות מדי", מאחר שהוא עצמו נמלט מן הכנסיה הקאטולית וראה את עצמו מגן החופש הדתי, שאף לנקוט גם ביחסו אל היהודים בעקרון הסבֶּלְתָנוּת, המיוסדת על כתבי הקודש. היהודים פרסמו את תשובת הלאנדגראף, ועתה לא שקט בוצר והשתדל להוסיף ולהוכיח כי היהודים דינם לעבדות מאז ומתמיד. בשנה שלאחר כך נכח באספת הנסיכים הפרוטסטאנטיים שהתקיימה בפפד"מ. יוסף איש רוסהיים בא שמה להגן על עמו והירבה להתווכח עם בוצר, אשר הכירו מפעולות קודמות²⁵. באותה שנה קבעה מדינת הסן חוקה ליהודים²⁶, המושפעת מהשקפתו של בוצר והחוזרת על ההצעות הקודמות. בנוגע למסחרם של היהודים נקבע, שהיהודים יקנו וימכרו בצורה הוגנת, אולם רק בערים ובמקומות שבהם אין איגודים מקצועיים או שהאיגודים

24) זאלפלר, עמ' 9; פילכנפלד, עמ' 123.

25) פילכנפלד, עמ' 121 ואילך.

26) על הפולמוס בדפוס עיין פילכנפלד עמ' 127 ואילך.

יסבילו אותם²⁷. על כל עסקיהם של היהודים הוטל פיקוח של הממונים עליהם ונאסר על היהודים לשחד את הממונים במתנות.

נתברר איפוא, כי הפרוטסטנטים, שנדרשו להביע את דעתם על היהודים בענינים כלכליים-מדיניים, הלכו תחילה שבי אחרי הנוסחאות המקובלות בכנסיה הקათולית. מאידך לא יכול אף הנסיך לעמוד בתקיפות על דעתו, כי תלוי היה ברפורמאטורים הראשונים ובהשפעתם על העם. במיוחד היה פליפ מקסן קשור ללותר ולסיעתו, כי בעצם השנים האלה קיבל היתר לשאת אשה שניה על אשתו הראשונה וכן שלח לו לותר את כתביו האנטי-יהודיים מיד להופעתם, ב-17 בינואר וב-28 במארס 1543²⁸. הם נשאו פרי, ומצבם של יהודי הקסן הורע, עד שרבים מהם עזבו את המדינה²⁹.

כחמישים שנה אחר-כך כתב יוהאן קאזימיר, העוצר ודוכס-הברירה מפפאלץ, לוחם אמיץ לעניניהם של הפרוטסטנטים וההוגנוטים, אל אחד מפקידיו בענין חסות היהודים³⁰. יוהן קאזימיר לא אהב את היהודים והמשיך כלפיהם במדיניות קודמיו, שגירשו אותם מן הארץ. אבל בענין המעבר של היהודים דרך ארצו סבר אחרת, משני טעמים. הטעם האחד, העיקרי, כי היהודים יצליחו להימצא בארצו גם בלי רשיונות-מעבר, או יקבלו אגרות מידי נסיכים אחרים, והמדינה תפסיד מכך (כי כל רשיון ורשיון עלה בדמים). הטעם האחר בא להצדיק את הביסוס הכלכלי מבחינה דתית, מאחר שגם אנשי הכנסיה אינם מואסים ביהודים לחלוטין. וזו לשון המכתב: "אולם אשר לרשות המעבר נוכחנו עד עתה לדעת, כאמור לעיל, כי נמנעה השגת המטרה, דהיינו שיעצמו היהודים ונוכל להיפטר מהם בארצות אלו, בדרך זו של ליווי ע"י אנשים או בדרך איסור כללי. כעם ערום ידעו להתגנב בלי ליווי או יעיזו לקבל ליווי מאחרים, המנסים גם באמצעי ליווי כאלה ליצור עובדות ולהצר בכך או לכל הפחות לערער את הזכויות הנושנות של הפפאלץ. אף אין לעבור בשתיקה על כך, כי רבים מבין התיאולוגים סבורים, שהיהודים, בחור יצירי אלהים, הקרובים לישו קרבת בשר יותר ממנו, עשויים לשוב ולמצוא חסד ובמידה מסויימת אין למנוע את המעבר לחלוטין". מלשוננו המסורבלת של המכתב נראה בעליל, שהנסיך ראה הכרח לעצמו להלביש את המלצת-פקודתו צורה שלילית, אך תכנה הכלכלי הוא חיובי גם ליהודים וגם לו ולמדינתו, כפי שיוצא מהמשך האגרת. אין אני יודע תעודה מוקדמת יותר מן התקופה שלאחר הרפורמאציה, המדברת כמוה בגלוי על חשיבותם הכלכלית של היהודים והמנסה תוך כדי כך לחזק ולקיים את ההסברה הכלכלית הזאת בדברי דת. אם גם לא הובאה בה דעת התיאולוגים כלשונם, הרי היא נשמעת מתוך דברי הנסיך, שדרש מהם בודאי להגיד את דברם לטובת ענינו.

בסוף המאה הט"ז לובשת בעית היהודים בווירטמברג צורה של מלחמת המעמדות, בה שתתפות הכנסיה הפרוטסטנטית. השר אֶפֶרְהָאָרְד "בעל הזקן" קבע בצוואתו בשנת 1492: "הנה כך תיקנו וכך רצוננו האחרון לכל ירשו יורשינו אחרינו ליהודים לבוא ולהתישב בארצנו או לשאת ולתת בחוכה". צוואה זו אושרה לא אחת³¹. אך בינתיים עברה וירטמברג, בעזרתו של פליפ נדיב-הלב, לפרוטסטנטיות, והדוכס פרידריך הראשון הרשה בשנת 1597 ליהודי גבריאלי להשתקע במדינה. היהודי קיבל על עצמו לספק סחורות

27 זאלפלד, Judenordnung Philipps des Grossmüthigen, Landgrafen von Hessen (Heb- (1879) räische Bibliographie XIX, מס' 109, עמ' 38 - 40).
28 לוינ' עמ' 81.

29 זאלפלד, Die Judenpolitik Philipps des Grossmüthigen, 1904.
30 עיין: L. Löwenstein, Geschichte der Juden in der Kurpfalz 1895 עמ' 62 ואילך.
31 ריגר, בחוך Jüdische Gotteshäuser und Friedhöfe in Württemberg, 1932, עמ' 10.

במחיר זול משל שאר הסוחרים, וכנראה התכוון ביחוד ליבוא מארצות הדרום. רמז לכך בצורה האיטלקית של שמו וכן בטענות הסוחרים³², משקיבל הדוכס את היהודי על דעת עצמו, קם מיד הכומר והדרשן הידוע ד"ר לוקאס אוסיאנדר, בנו של אנדריאס אוסיאנדר, שהגן בשעתו על היהודים, והתנגד לדוכס בכל תוקף. רצונו של אדון הארץ, המהווה את המעמד העליון, היה בסתירה גמורה לרצונה של כנסית המדינה, שהלכה שכם אחד עם המעמדות השולטים. הדוכס פיטר את אוסיאנדר מכל כהונותיו. "גם המעמדות התערבו והראו לדוכס, כי סבילת היהודים בדוכסות תתנגד לחוזים העתיקים, למאנדאטים מטעם המלכים והקיסרים, לחירויות ולהחלטות הלאנדטאג, וכי הדוכסים הקודמים קבעו בצוואותיהם את גירוש היהודים מוויירטמברג. הדוכס השיב שהיהודים יהיו לתועלת למדינה וינמיכו את הנשך המופרז של הסוחרים. המעמדות ענו, שהיהודים הם כתולעים מכרסמים וכי יכניסו סחורות יקרות, קטיפה, משי, מרגליות, אבנים טובות וכו'..." הדוכס לא שעה לטענותיהם והחליט לקבל את היהודי למדינתו³³. — הדוכסים של וירטמברג נלחמו לא אחת במעמדות המדינה, ואולי מותר לומר, שלפנינו כעין הקדמה להתמודדות בתקופת היהודי זיס. הכנסיה עמדה לימין המעמדות, כי מנגנון הכנסיה ומנגנון המדינה היו בוויירטמברג פחות או יותר מאוחדים, והמעמדות תבעו לעצמם זכויות שלטון בשניהם כאחד³⁴. דוקא במדינה זו ניסו הנסיכים לפעול לטובת הארץ בכיוון המרקאנטיליסטי, בעוד שהמעמדות ראו רק את האינטרסים שלהם. "הלאנדטאג, בהחזיקו דרך קטנות וצרות-עין בזכויותיו, לא ייצג את טובתה של הארץ כולה, אלא רק של אוליגארכיה עירונית"³⁵.

ג

מדינת וירטמברג מבודדת, כידוע, בין מדינות קאטוליות בדרומה של גרמניה. הכוח הפרוטסטנטי מתרכז בצפון הממלכה ובמערבה ושם נוסדו האוניברסיטאות הגדולות, מגילות הדת החדשה ומבצריה. היהודים במקומות אלו היו קשורים ביניהם קשרי מסחר רבים, וגירושם ממדינה אחת הביאם על פרום למדינה הסמוכה. הנסיכים רצו שוב ביהודים, כדי להיעזר בכספם ובכשרונם המסחרי. יצחק מזאלצאופלן מזכיר, בבקשה שהגיש בשנת 1583 לעיר החפשיית האמבורג, את מצב היהודים בהאנובר ובמדינות פרוטסטנטיות אחרות, כדי להוכיח ששם ניתנה ליהודים זכות הישיבה ואפשרות החיים³⁶. בשנים אלו אמנם לא היה מצבם של יהודי האנובר בטוח ביותר. ביחוד התנגדה להם הכמורה והסיתה נגדם; אף המציאה אמצעי לביטול כל חוזה: אין נוצרי מחויב לקיים את הבטחתו ליהודי, באשר הוא כופר בעיקר³⁷. מועצת העיר היתה במבוכה ופנתה לאוניברסיטאות: לפאקולטה התיאולוגית של הלמשטט ולפאקולטות המשפטיות של הלמשטט, לייפציג וויטנברג. האוניברסיטה בהלמשטט, שנוסדה רק בשנת 1576 בשם אקדמיה יוליא (על שם הדוכס יוליוס), נועדה להיות מבצר עוז לדת הפרוטסטנטית הלוחמת, והורו בה גדולי התיאולוגיה שבאותם הדורות³⁸. האוניברסיטה הגרמנית העתיקה ביותר שבלייפציג

32) אצל קרונר, Die Juden in Württemberg (1899), נקרא בשם Calorno ואינני יודע מניין לו זאת.

33) על הפרשה הזאת עיין: MGWJ, כרך 10 (1860), עמ' 276–277, לפי "תולדות הרוכסות וירטמברג".

34) עי' Sehling עמ' 20, 26.

35) Hartung עמ' 85.

36) MGWJ 8 (1858), עמ' 416; M. Wiener, Zur Geschichte der Juden in der Residenzstadt Hannover (Jahrbücher für die Geschichte der Juden und des Judentums 1860, I)

עמ' 192; גרץ X, עמ' 13–14.

37) וינר, עמ' 193 ואילך.

38) RGG II, עמ' 1791; עי' להלן.

וכן זו שבוויטנברג ידועות באדיקותן הפרוטסטנטיות. — מועצת העיר האנובר שאלה: באיו מידה מחוייבים הנוצרים לקיים את החוזים שעשו עם היהודים וכיצד אפשר להשתיק את הכמרים? שתי השאלות נגעו בבעיות שונות זו מזו. השאלה הראשונה היתה בעצם דתית, אך קשורה בשאלות כלכליות. השאלה האחרת היתה משפטית-מדינית. על השאלה הראשונה השיבו התיאולוגים בהלמשטט, כי מלכתחילה מוטב היה שלא ליתן חסות ליהודים, אך משניתנה, יש לקיימה. שלילת הזכות מלכתחילה נראית כעין *captatio benevolentiae* בלבד, כדי לשכך את המצפון הנוצרי. על השאלה האחרת השיבו אנשי המשפט, כי צריך בהחלט לרסן את הכמרים לבל יתערבו בעסקי הרשות. הובע אפוא, בלשון שאינה מנוסחת כראוי, הרעיון של עליונות המדינה על הכנסייה. המדינות הפרוטסטנטיות צמחו וגדלו משרשים שונים; אף למצב הממלכה וכן לתנועה הרוחנית-הדתית חלק בעיצובן. ובתוך מדינה בעלת צביון דתי לוחם דרשה הכמורה את שלה. חזרה ונתחדשה, בשינוי צורה, הסכנה של שלטון הכנסייה במדינה, אם השלטון החילוני לא יעצור כוח לעמוד בתוקף על שלו ולדחוק את עוזריו הכנסייתיים למקומם. האוניברסיטאות החדשות, שנוסדו בידי הנסיכים כבארי-כוח המדינה החדשה, התריסו בבירור נגד כל כוח המנסה להסיג את גבולו של שלטון המדינה, לרבות הכנסייה הפרוטסטנטית.

עד כאן עסקנו במדינות טריטוריאליות מונארכיות, הנתונות לשלטונו של נסיך. ההתפתחות המתמדת, תוך כדי ויכוח בלתי-פוסק בין הרשות האישית העליונה לבין המעמדות, איפשרה ליהודים להתישב ולפתח בעזרת הרשויות השונות, את התעשייה ואת המסחר. לא כן במדינה העירונית. ההתחרות היהודית היתה בלתי-רצויה בהחלט לסוחר העשיר של האמבורג, ליפק וכדו'. יהודי אשכנז לא נתקבלו כלל בהאמבורג. הבקשה של יצחק מזאלצאופלן הנ"ל וחבורתו הושבה ריקם. וגם "הסוחרים הפורטוגיזים" החלו חודרים לכאן רק לאחר זמן-מה. מתחילת המאה ה־17 נשאו ונתנו באי-כוח היהודים הספרדיים עם נציגי העירייה של האמבורג. בשנת 1610 הסכימה המועצה בהאמבורג להתישבותם, והודיעה על כך לסנאט. "אם הסנאט יוכל לקבל על עצמו במצפון טהור את האחריות לסבילת הפורטוגיזים כאן בתור יהודים, נניח להם"³⁷. הסנאט פנה למיניסטריון הכנסייתי ושאל לדעתו. הכנסייה רצתה לאסור על היהודים הספרדיים כל פולחן, ודרשה מן העיר השתדלות רצינית להעבירם על דתם, ולגרשם באם לא יסכימו לכך. התשובה החמורה לא הניחה את דעתו של הסנאט והוא חזר ופנה לפאקולטות התיאולוגיות של האוניברסיטאות הפרוטסטנטיות בִּינָה (Jena) ובפראנקפורט ע"נ אודר. כדי שלא לקבל כתשובה שקיבלה העיר האנובר, פותח הסנאט בדברי הצטדקות על שהתיר ליהודים לבוא בתחומו, ומנסה להוכיח, בראיות מכתבי הקודש, כי על אף הכל לא נמאסו היהודים על אלהים לחלוטין. לאחר מכן באה השאלה גופא: "האם רשאי הסנאט במצפון נוצרי טוב להחזיק את הפורטוגיזים בחסותו כתושבים, להתקשר עמהם באופן מדיני ולשאת ולתת אתם, אף כי הם משתיכים לאמונת-השוא היהודית". ראשונה ענתה האוניברסיטה של פראנקפורט, ב־26 באוגוסט 1611. העיקר, לדעתה, המרת דתם של "אנשים מוטעים אלה", אך בכלליו של דבר, "יש לסבול את הפורטוגיזים ולהגן עליהם במצפון טוב, אם יתנהגו לפי האגרת שנתן להם הסנאט". ב־13 בספטמבר שלחה האוניברסיטה של ינה את תשובתה היא, שהיתה פחות סבלנית ודרשה הגבלות יתירות³⁸. הסנאט מסר רק את חות-דעתה של פראנקפורט,

A. Feilchenfeld, Anfang und Blütezeit der Portugiesengemeinde in Hamburg (37
 (Zeitschrift für Hamb. Geschichte X, 1897) עמ' 6, הע' 1. — התאור שלי ניתן עמ"י פילכנפלד.
 (38) התיאולוגים בִּינָה חיוו את דעתם גם בשנת 1621 בענין האנדורלמוסיה של המטבע בגרמניה. גם כאן
 גידפו אז היהודים והסיחו כלפיהם, שהם מחרפים את ישו, שוחטים ילדים נוצרים וכו'. ראה רושר, עמ' 180.

ואנשי הכנסיה בהאמבורג הנעלבים האשימו את הרשות בנטיית חסד לפורטוגזים לשם תועלת חומרית, ובויתור "על העולם הבא, בגלל הכסף האהוב"³⁹. ואמנם זו היתה נקודת-הכובד, כי גם ראשי העיר הכירו בערך הכלכלי של היהודים הפורטוגזים, שנכנסו, זה שנות דור ויותר, למסחרה של האמבורג והשתרשו בתוכה. עקירתם היתה גורמת בלי ספק למשברים זמניים ולפיכך השתדלו המצדדים בקבלת היהודים לשכך את מצפונם הדתי וביחוד להצטדק בהכשר של מומחי הדת אשר באוניברסיטאות⁴⁰. המחשבה הכלכלית גוברת על העמדה הדתית, אך הדת עוד רב כוחה, והמדינה המודרנית זקוקה לתמיכת כל מוסדותיה כלפי נתיניה הנתונים להשפעת הכמורה.

ד

האוניברסיטה בהלמשטט, שחיותה את דעתה בענין יהודי האנובר, נשאלה שוב בענין היהודים בשנת 1625, ע"י הנסיך פרידריך אוֹלְרִיך מבראונשווייג (נכדו של מייסד האוניברסיטה), שירש מדינה בלי יהודים. שלושים וארבע שנים לאחר גירושם (1591) נתעוררה במדינה שאלה מענינת, שהיתה, ברקעה הכלכלי, קשורה באותו גירוש; נתברר כי לשלטון חסרו יהודים. ניתן להלן את מהלך הענינים, לפי חומר כתבי-יד הנמצא ברשותי⁴⁰. במכרות העופרת בהרי הרץ — אני משער שהדברים אמורים במכרות המפורסמים של קְאוּסְטֶל — נמצאה עופרת בשיעור הרבה אלפים קנטנרים ללא שימוש, הואיל ולא היתה אפשרות, בלי עזרת יהודים, לשווק אותה. הנסיך מבקש אפוא, באחד במארס 1625, מאת הפאקולטה התיאולוגית "התחשבות המיוסדת על דבר אלהים", אם בהתאם לצרכי הנסיך מותר למסור במצפון טהור לידי שני יהודים את סֶחַר העופרת ולהתיר להם לשם כך מעבר חפשי במדינה, או שמא מוטב להניח למכרה להיפסק וללכת לאיבוד? ליתר הדגשה אף צויין, שאם לא תהא אפשרות להמשיך במכרה, יתרוששו ויתלדלו לא רק תושבי המדינה אלא גם נתיני הארצות השכנות.

עכרו פחות משבועיים והפאקולטה שלחה את תשובתה, חתומה בידי הדיקאן ועוד שלשה פרופיסורים⁴¹. חבר הפרופיסורים לתיאולוגיה בהלמשטט לא היה מלוכד מבחינת השקפתו הדתית: תלמידי לותר קיצוניים ביותר הורו שם בצד מלומדים פשרנים ורודפי שלום. כקיצוניים ביותר נחשבו הדיקאן ה. י. שְטְרוּבֶּנֶה (הוא חתם את שמו כנראה בצורתו הלאטינית Strubenius) והפרופיסור מיראל וֶלְטֶר (1593—1662). האחרון, סופר תיאולוגי חשוב, ששימש

(39) פיילכנפלד, עמ' 8. — הסינדיקוס של האמבורג נעלב מאד מדברים אלה ותבע את עלבונו בדיון. במכתבו פורטו כל האשמות שתלו בו. השווה פיילכנפלד, נספח ב' (עמ' 39—40).

(40) גרץ, X, עמ' 15, חשב, כי "מין הרגשה של בושח מנעה את הסנאט מלהתייחס אל הפורטוגזים האלה, בעלי ההליכות האצילות וההתנהגות הנבונה, כאל ארחי פרחי או יהודים". אך הסיבה בוודאי פשוטה יותר וגם גרץ הכיר בה, בכתבו שם, כי קצתם היו "בעלי הון או ניהלו בתור סוכנים עסקים גדולים של מפעלים ספרדיים או פורטוגזים". ועוד ה"א כותב על הסנאט, "חשם את עיניו רק בתועלת המסחרית ובגללה לא היה מוכן לוותר על היהודים". גם זומבארט מדגיש בספרו הידוע (עמ' 23) את חשיבותם הכלכלית של היהודים בעיני הסנאט במשך המאה הט"ז.

(41) אהתק התעודה נמצא בין ניירותיו של המנזר הרב ד"ר ג. רילף, רבה של מדינת בראונשווייג, שהעתיק אותה בארכיון המדינה. — תודתי העמוקה מובעת בזה לבנו, הרב ד"ר שלמה רילף, על שמסר לידי. באדיבותו הרבה, חבילה מניירות אביו ז"ל.

(41) החתימות הועתקו בשיבושים, אך עלה בידי לזהות שלושה מבין ארבעת החתומים. אינני יודע מי הוא החתום הראשון, אשר לפי רילף שמו Theodorus Berckelmann.

משנת 1622 פרופיסור בהלמשטט, היה ידוע כקנאי דתי, אשר לא תמיד הקפיד בפולמוסיו הדתיים על האמת⁴². לעומת זאת היה גיאורג קאליפסוס (1586 – 1656) "העצמאי ביותר ובעל השפעה יתירה בין התיאולוגים מאסכולת לותר"⁴³. ולותר ושרובה התנגדו בכל תוקף לכיוון הרודף-שלום והיו מבקשים עזרה באוניברסיטאות שבגיסן ובסאכסן. אמסור בזה את תוכן התשובה של הפאקולטה ואנסה לפרשה לפי מקורותיה וכוונותיה.

התיאולוגים מוסרים את עיקרי השאלה של הדוכס, ומעידים על עצמם, שעיינו ב"שאלת-המצפון החשובה" עיין היטב, ומכל הצדדים, ובאו לידי מסקנה, כי מצויים "טעמים גלויים וחשובים במספר לא קטן, המבקשים כמעט להכריע", שאין לעשות את החוזה עם היהודים. ואלא חמשת הטעמים:

(א) היהודים הם "אנשים ארסיים כנחשים, בעלי מידות מגונות, מוכי סנוורים ומרגיזים, השונאים אותנו הנוצרים תכלית שנאה, ועל כל אלה הם מגדפים ומחרפים מעשה שטן בגידופים איומים את מאשרנו הנעלה ואת אמו המכובדת מאד שילדה את האל".

(ב) קבלת שני היהודים תיצור את הרושם, שחוק הגירוש משנת 1591 עומד ליבטל.

(ג) "לא נעלם מעינינו, כי איש האלהים הקדוש והיקר, לותר, זכרנו שמור בנצרות, אשר אנו מודים בלבנו ובפינו בדתו ובתורתו הטהורה, הלקוחה מבאר ישראל הברוכה והמיוסדת בכתבי הנביאים והשליחים, יעץ... בספרו היפה על היהודים ועל שקריהם... את העצה הנאמנה והטובה, שלא להרשות ליהודים בארצותיהם להיות בעלים לבתים ולדירות משלהם, כי הם עושים בתוכם ממש אותם הדברים שהם עושים בבתי הכנסיות ובבתי המדרשות שלהם. אף לא לתת להם חסות ורשות מעבר בדרכים, כי אין להם מה לעשות בכפרים, הואיל ואינם לא אדונים, לא אנשי שררה ולא סוחרים וכיוצא באלה, אלא משועבדים ועבדים לנו הנוצרים, ויש להטיף עליהם את העבודה המיגעת והקשה והמפרכת ביותר. אף אין ספק שבעצתו זו של האדון לותר אין סובלים ומרשים עד היום בשום פנים יהודים בסאכסן (Kursachsen) השכנה".

(ד) יש לחשוש שמא יבואו בעקבות שני היהודים גם אחרים, "אחר שהצפרים הטמאות הנ"ל תקננה היטב בקן", כי על ידי שוחד וכו' הם מצליחים אצל מגיניהם "והשרץ המזיק יפרוץ במשך הזמן הרבה".

(ה) ולבסוף "הואיל ופראי-אדם אויבים אלה, שאינם יודעים שבעה, אינם בושים ונרתעים, כל אימת שאפשר, לגזול מן הנוצרים את שלהם, למצוץ מהם כנושכי נשך ועלוקות ממש את לשד העצמות" כדי להתעשר, יש לחשוש שמא יביאו נזק לא רק לארץ זו, כי אם גם לארצות השכנות, ועל "האדונים המדינאים הנבונים מאד, יועצי הלשכה, החצר וההרים של הוד נסיכותו רב החסד" ליתן דעתם על כך.

התשובה מנומקת אפוא במידה מרובה. בצד הנימוק הכלכלי והחוקי, המזכיר את החוקים הקודמים, באה ההנמקה הדתית. ביחוד נראית לעין השפעת קונטרסו הארסי של לותר "על היהודים ועל שקריהם".

(א) הנימוק הראשון לקוח ישר מספרו הנ"ל של לותר: "אף כי השקר וחילול הקודש השטני הזה, שנעשו לאישיותו של כריסטוס ושל אמו היקרה, נעשו גם לנו ולכל איש-נוצרי, עוד הם נותנים לנו את חלקנו המיוחד"..." בקצרות כאלה הם עוסקים כל שבת בפרהסיה בבתי המדרש שלהם ובכל יום בביתם; הם מלמדים, מזוים ומרגילים את בניהם מילדותם שיישארו אך ורק אויבים מרים, ארסיים ורעים כאלה של הנוצרים". דבריו של לותר על

(42) השווה עליו: 1762 V RGG; 673 VI PRE (עריך Glassius).

(43) Henke III PRE-643 – 647.

הגידופים שמגדפים היהודים את ישו ואת אמו^{43a}, כל אותו מבחר של מלים גסות אשר הרפורמאטור הגרמני ידען היטב, מסוכמים בסעיף הראשון של תשובת הפרופיסורים מהלמשטט. (ב) הנימוק השני הוא מקומי ומבקש להעיר את אזנו של הדוכס, כי לא רצוי לבטל חוק מועיל שניתן בשעתו.

(ג) בסעיף זה מסתמכים התיאולוגים בפירוש על ספרו של לותר, מביאים את דבריו כלשונם ומציינים אפילו את המהדורה והעמוד. משבע העצות של לותר ביחס ליהודים הם מביאים את החמישית, בדבר ביטול רשות המעבר בעזרת אגרות-החסות שניתנו ליהודים. מן השביעית לקחו את ההמלצה לכוף את היהודים לעבודת פרך⁴⁴.

(ד) בנימוק הרביעי עוברים התיאולוגים לשטח המדיני. אמנם האפשרות ששני היהודים סוחרי העופרת יגררו אחריהם עוד אחרים וההזרה שהוזהר הדוכס כי לפתח חטאת רובץ, לא היו עשויות להפחיד; אין זה מעסקי הפרופיסורים. אף בסעיף זה מורגשת הבקאות בספרו של לותר. הבטוי "תקננה היטב בקן" מזכיר את דברי לותר בספרו הנ"ל, שהיהודים גורשו "על ידי הקיסר קארל היקר מספרד, מתוך הקן הטוב ביותר".

(ה) הדוכס הזכיר בשאלתו, כי ביטול העבודה במכרות יגרום נזק לא רק למדינתו, אלא גם למדינות השכנות. בכך נתכוון להשפיע על הנשאלים, לבטל יחמירו בתשובתם, כי ענינים פוליטיים כלליים עמדו על הפרק. היה הדבר בתקופת מלחמת-שלושים-השנה; בשנות 1622 ו-1623 ניצח הגנרל הקאטולי טילי את אחיו של הדוכס, כריסטיאן מבראונשווייג, שעמד בראש ההגמוניה של האלברשטאט. בשנת 1625 יצא למלחמה מלך דנמארק, ראש "המחוז הסאכסוני התחתון", שאילו השתייכה גם בראונשווייג. כסף רב היה דרוש והיו סיכויים טובים לעסקים עם השכנים הלוחמים. גם הפרופיסורים ידעו את המצב ובתשובה לדבריו של הדוכס, שהיהודים עתידים להביא תועלת גם לשכנים — הם מטיילים לכן את האחריות על שיקול-דעתם של יועציו הפוליטיים והכלכליים.

מכל האמור מתברר, כי אף בזמן מלחמת-שלושים-השנה היתה השפעתו של לותר בעניני היהודים גדולה. ויש לשאול אם היה בהשפעה תיאולוגית זו כדי לקבוע את דרכי המדינה ולהגביל את סיפוק צרכיה באותה שעה של תוהו ובוהו כללי בגרמניה. "ההשפעה הפוליטית—מטרתו של לותר בספריו נגד היהודים—אינה נראית גדולה בהרבה מקבלת-הפנים הספרותית של קונטרס-הפולמוס של"ו" — כתב ר. לוין בספרו הנ"ל על עמדת לותר כלפי היהודים⁴⁵. לוין התכוון לפעולות הפוליטיות בימי חייו של לותר, אך אנו מוסיפים ושואלים, אם לותר השפיע עוד כשמונים שנה אחר מותו. התשובה היא חיובית. יהודי בראונשווייג גורשו בסוף המאה הט"ז וגם בשנת 1625, בעצם ימי המלחמה, כתבו התיאולוגים מה שכתבו! אבל הפרופיסורים הגרמניים הפרוטסטנטים נהגו בדרך-כלל לשרת בנאמנות את מדינתם, אף ידעו את רצון אדוניהם ואת אפשרויותיהם. מלנכתון כבר העיר, כי הגסיכים ייטיבו לעשות אם יימלכו בתיאולוגים בענין של ספק, אך ההכרעה הסופית היא בידי הרשות החילונית⁴⁶.

שאלת הדוכס היתה ברורה למדי. כדי להרגיע את מצפונם הנוצרי ולבלום את אנשי הכנסייה, רצה לקבל הכשר לתכניותיו הכלכליות מתלמידי לותר שבאוניברסיטאות. הפרופיסורים ידעו זאת וציינו בתחילת תשובתם, שהיהודים הציעו "מחיר הגון" וכי המכרות "עתידים

43a) לוין, עמ' 82.

44) על אודות העבודה ראה למעלה עמ' 27.

45) עמ' 100.

46) Troeltsch, עמ' 474, חזרה 215.

ל"הפך לביצות", אם לא תתקבל ההצעה. הם הרגיעו את מצפונם בכל הטעמים השאולים מכתבי לותר; וידעו להרגיע את מצפונם של הדוכס ולהניח את דעתו הכלכלית-המדינית, בשלושה טעמים אחרים שבחלק השני הקצר של תשובתם. וא"ל הם:

א) הדוכס "רמו" על נזק גדול ביותר, מחמת אי-ניצולם של המכרות, "שבדאי כבר הפיקו מהם בדורות הקודמים עושר רב לשנים רבות על ידי ברכת אלהים הטוב". ועוד זאת: הבאת עופרת מארצות-חוץ תהיה לרעת המדינה.

ב) הסחורות כפופות לחוק הגויים (*mercimonia juris gentium*). ז"א שאין לדון בענין זה לפי החוק הנוהג כלפי תושבי המדינה. ממילא אין לשאול על אמונה או כפירה, שהרי "נושאים ונותנים גם עם תורכים ועם גויים עובדי אילים אחרים ואנו מוכרחים לקחת מהם את הדרוש לנו". העקרון הזה נלקח מן המשפט הרומאי, שהיה ידוע לכל המלומדים הגרמנים באותה התקופה, כי באוניברסיטאות הורו אך ורק משפט רומאי⁴⁷. תחילתו של העקרון נעוצה בנימוסים ומנהגים בין-לאומיים ובמשך הזמן לבש צורה משפטית. ה-*ius gentium* מיוסד על הסכמת האנשים השונים, ועיקר ענינו המסחר, כי בו נפגשו עמים שונים בעלי מסורות שונות⁴⁸, שמן הנמנע היה לשאת ולתת אתם על פי חוק המדינה. לא מצאתי שנהגו לפי חוק זה גם כלפי היהודים, שהיו כפופים תמיד, בתורת תושבים בני סוג מיוחד, לחוקים ולחוקים מיוחדים. נדמה לי, שטעם זה להיתר המסחר עם היהודים הומצא "ad hoc".

ג) הדוכס ציין, כי הדברים אמורים בשני יהודים בלבד והדגיש שלא תינתנה להם זכויות יתירות. הגבלה זו מקטינה את הסכנה⁴⁹.

"מאחר שכל הטעמים הנ"ל הם בני חשיבות וכובד כה גדול ויש ליתן עליהם את הדעת, יוותר הוד נסיכותו ויסיק את מסקנותיו, לפי שכלו הנעלה, עד כמה שאין אפשרות לעשות את החוזה הנ"ל עם אנשים נוצרים".

לאחר הבירור התאולוגי הארוך נענים אפוא הפרופיסורים, בלשון קצרה אך ברורה למדי, לבקשתו של הדוכס. חות-דעת זו מגלה בבהירות, שמדיניות הנסיכים כלפי היהודים לא היתה מיוסדת על התורה הדתית, אלא השתדלה להערים עליה לשם הגשמת התכניות המועילות למדינה. אם הכמרים בהאמבורג הוסיפו עוד להתנגד לרצון הסנאט, מן הדין לראות את התנגדותם לא רק כדתית אלא גם כמעמדית, כמכוונת נגד שכבה מסוימת. בבראונשווייג מדברת הכנסיה מפיהם של פקידי הדוכס, שמונו על ידו והתלויים בו, כי האוניברסיטה שבעיר הזאת היתה אוניברסיטה של הדוכס. "המדינה אינה מסתפקת בגירוש המאמינים-אחרת, אלא דואגת גם בדרך חיובית לתורה הטהורה, על ידי דאגתה לבתי-הספר... והמדינות, שיכלו להרשות לעצמן, יסדו גם אוניברסיטאות מדיניות. דת המדינה היחה בגדר חובה לפרופיסורים שלהן, בלי הבדל פאקולטה, למען יחונכו גם הפקידים החילוניים שלעתידי למקצועם באמונה הנכונה"⁵⁰. אנו עומדים בתקופת מעבר מן המחשבה הדתית למחשבה כלכלית, אשר בה תועלת המדינה היא הקובעת ושאר כל הטעמים אינם אלא בחינת עיסור חיצוני לשם הרגעת מצפון העם⁵¹.

47) Cl. Frh. v. Schwerin, Deutsche Rechtsgeschichte, 1915 עמ' 8.

48) אוטו קארלובא, Römische Rechtsgeschichte, כרך א' (1885), עמ' 451 ואילך. – השווה גם מכס ובר, Wirtschaft und Gesellschaft, 1925, עמ' 436–437.

49) בהנבים נימוק זה סותרים הפרופיסורים בפירוש את החשש, שהביעו לעיל בסי' ד'.

50) הארטונג, עמ' 47.

51) חופעת השאלה בצורה זו דווקא בבראונשווייג היא מענינת במיוחד, הואיל וגרמניה הצפונית פיגרה, בהתפתחותה הכלכלית והמדינית, אחרי גרמניה הדרומית, והמעבר מכלכלה מדינית לכלכלה ארצית חל שם רק במשך המאה הט"ו. "העיר בראונשווייג גזרה עוד במאה הט"ו באופן בלתי-תלוי, לעתים קרובות מאד, על הסגר

במשך המאה הי"ז ירדה קרן הכנסיה. גם מעמד האוניברסיטאות בתוך המדינה נשתנה ולא נשאלו עוד בענין קבלת היהודים או גירושם. המדינה עושה לפי צרכיה, והאוניברסיטאות, והאלה בראשן, מורות את התורה החדשה. אופייני הביסוס הכלכלי המפורט לקבלת היהודים בהאלה, בפי היועץ י. י. קניג בשנת 1686⁵². כנגד כל טענותיהם של אנשי העיר, רואה הפקיד הממלכתי את חשיבות היהודים ואת יעילותם למסחר המדינה והוא קובע מראש, שיש למנוע כל "משפטי חקירה" וכדו' מטעם העיריה. זו דרכה של המאה הי"ח. הפוסקת לשאול בעצת האוניברסיטאות ומחליטה לפי צרכי המדינה.

התבואה". עיין: Gustav Schmoller, Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung (בתוך) 1898, Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, עמ' 21, 33).

Selma Stern, Der Preussische Staat und die Juden (52 חלק א' I, עמ' 125; II, תעורה

מס' 138; השווה גם Guido Kisch, Die Anfänge der jüdischen Gemeinde Halle, 1928, עמ' 140.